

גישה חבלית למחקר ישובי המיעוטים בבקעת בית-כרם *

עמיהוד ישראלי

מחקר גיאוגרפי מהיבט חבלי (רגיונלי) אינו רווח בשנים האחרונות בקרב החוקרים הגיאוגרפים. אלה מעדיפים גישה סיסטמתית לנושאים הנחקרים, ואינם מייחסים חשיבות לגישה חבלית בתחום המחקר. לפיכך, בפתח רשימתנו נזדקק לדיון כללי בגישות המחקר הגיאוגרפי ובשיטותיו. להלן יתמקד הדיון סביב יחידת החקירה הגיאוגרפית ומשמעויותיה, תוך הדגמה על ששת ישובי המיעוטים בבקעת בית-כרם שבגליל, סביב כביש עכו—צפת.

יחידת השטח המרחבית כיחידת חקירה

הגדרת מהותה של יחידת החקירה מהווה נושא עקרוני במחקר הגיאוגרפי. קיימות שתי גישות לגבי מהותה של יחידת החקירה: האחת, יחידה זו הינה מכלול של תכונות הקשורות לתופעה מסוימת, או לצירופי תופעות. השניה, יחידת החקירה היא יחידת-השטח, שגבולותיה נקבעים לפי קריטריונים גיאוגרפיים, והם, לכשעצמם, נגזרים מנושא החקירה.

רייכמן² מדגים גישה זו על עיר: הגדרת התופעה הגיאוגרפית (העיר) לפי תכונות, כגון — צפיפות האוכלוסין והמגורים, או המבנה הכלכלי והתעסוקתי שלה — מזפה אותה במעמד של יחידת חקירה עצמאית. אולם אותה דוגמה עצמה מאפשרת גם חקירה מתוך גישה של מרחביות גיאוגרפית, וזאת כאשר נושא המחקר מתמקד בדינאמיקה של צמיחה והתרחבות עירונית. מכאן ברור, שנקודת המוצא של יחידת החקירה הגיאוגרפית יכולה להיות הן תופעה והן יחידת השטח המרחבית המוגדרת. בשתי הגישות הללו יהווה מימד הזמן קריטריון בדיקה חשוב.

מסקנתנו היא שנושא המחקר, לפי הגדרתו, קובע את אופי יחידת החקירה ושתי הגישות הן לגיטימיות. ניתוח תופעה גיאוגרפית מובהקת, כגון עיר, מאפשר נקיטת שיטת מחקר סיסטמתית, כשהדגש מושם על תכונות התופעה, בעוד שגורם המיקום יכול להיחשב פשוטי. לעומת זאת, חקר גידולם של אזורים מטרופוליטאניים, או מרחבים כפריים מסוימים, מחייב חקירה מנקודת מוצא של יחידת שטח ומתוך גישה מרחבית. כאמור, בשתי השיטות מימד הזמן הינו חיוני ביותר, שכן דרפו ניתן לעמוד על השתנות התכונות של התופעה הנחקרת (בשיטה הסיסטמתית), וכן על השינויים במרכזי הכובד ובתחומים של יחידת השטח הנחקרת (בשיטה המרחבית או החבלית).

שילוב שתי השיטות לצרכים מחקריים אפשרי בהחלט, ולפרקים אף הכרחי. לפיכך, נראה לנו, כי האבחנה החדה בין שתי שיטות המחקר היא יותר ברמה עיונית ומתודית. בתחום המחקרי המעשי ננקטות שתי השיטות בעת ובעונה אחת. על כך עמד, למשל, Minshull³, השולל באורח עקרוני את האבחנה המלאכותית, לדעתו, בין השיטה הסיסטמתית לבין

* למורי פרופ' יהודה קרמון בהערכה.

1. Harvey, 1969, ע"פ 17-216, 28-227.

2. רייכמן, תשל"ב, ע"פ 91-100.

3. Minshull, 1967, ע"פ 78-80.

השיטה החבלית. לדידו, קיימות שיטות "אנכיות" ו"אופקיות", ובעיקר שיטות "מעורבות" הבאות לכלל ביטוי בספרות ובמחקר הגיאוגרפי כאחד.

הגדרת יחידת החקירה, קביעת שיטת המחקר ובחירת המשתנים — נתונים, לדעתנו, בראש ובראשונה לשיפוטו של החוקר, ונגזרים מנושא מחקרו וממטרותיו.⁴

מימדי יחידת השטח כיהידת החקירה

גודל יחידת השטח, הנקבעת כיהידת החקירה, מותנה בהגדרת נושא המחקר ובניסוח מטרותיו. קביעת הקריטריונים לתחימת ההיקף והמימדים נגזרת אף היא מנושא המחקר ומטרותיו. מהאמור לעיל נמצאנו למדים, כי מימדי יחידת השטח גמישים למדי, וניתנים להגדרות שונות בכל הנוגע לגבולותיהם. זאת עוד, מכאן משתמע כי אין בהכרח חפיפה גבולית: אותה יחידת שטח ניתנת למספר תחומות בהתאם לקריטריונים הננקטים. קל וחומר, שיחידות שטח שונות תצבענה על מימדים וסדריי-גודל שונים. יחידת החקירה יכולה להצטמצם לתחום של חווה חקלאית, לכפר או לעיר, או להשתרע על מרחב הררי או עמק, ואפילו על מחוז מינהלי או תחום כולל של מדינה, וכמובן — על מרחב יבשתי.⁵ צירוף תפוצתם של כמה מרכיבים גיאוגרפיים במרחב בעל שטח נתון (מצומצם או נרחב) יוצר מערכת מקומית. ניתוח מרכיבי המערכת וזיקותיהם ההדדיות מהווה את נושא החקירה הגיאוגרפית ביחידת השטח הנתונה. ברור, כי הקריטריונים, הנגזרים מנושא המחקר וממטרותיו, חייבים להיקבע מראש. לפיכך, אין לדעתנו להקיש גזירה שווה ממימדי יחידת שטח אחת למשנה.⁶ אותה יחידת שטח כשהיא נחקרת מהיבטים שונים פורמאלי או תיפקודי — תיתן מימדי-גודל שונים. אי לכך ניתן לחזור ולקבוע, כי המימדים והגבולות הם פועל-יוצא של קריטריונים.⁷

כאשר עקרון הדירוג של יחידות הגודל הינו מורפולוגי⁸ — יש להקפיד על קריטריונים אחידים לאורך כל המדרג, בין ששיטת הדירוג נוקטת בסדר גודל יורד (אנליזה), ובין שהשיטה ערוכה בסדר גודל עולה (סינתזה). מכל מקום, שמירת קריטריונים אחידים או דומים מתבקשת בכל שיטת סיווג של יחידות גודל טריטוריאליות.⁹

באורח עקרוני ניתן להוסיף, שקביעת גודל יחידת השטח הנחקרת מותנה גם בעומק המחקר ובכיוונו.¹⁰ מחקר אינדיבידואלי, בניגוד למחקר קבוצתי או בין-צוותי, יעדיף לרוב להתמקד ביחידת שטח קטנת-מימדים, כיון שזו מהווה את הבסיס המחקרי הראשוני הן בגיאוגרפיה והן במקצועות אחרים. יתרה מזאת, מחקר השוואתי של יחידות שטח קטנות פותח את האפשרות להכללות ולהקבצות. ההזדקקות לחקר היחידה הקטנה מקובלת, בעיקר, בתחום הגיאוגרפיה החקלאית במחקרי שדה.¹¹

4. Cole & King, 1968, ע' 632.

5. ניר, 1974, ע' 10; ניר, 1975, ע' 2.

6. Cole & King, 1968, ע"ע 231-227, 511-502.

7. Minshull, 1967, ע"ע 47-46.

8. ר' למשל Linton, 1951, ע"ע 217-199.

9. ר' למשל Grigg, 1967, ע"ע 489-485.

10. Minshull, 1967, ע"ע 58-46.

11. עיין גם ב-Whittlesey, 1925, ע"ע 191-187.

איפיון יחידת השטח כ "Region"

קשיי תחימה של גבולות חדים וברורים ליחידת השטח הנחקרת היוו את אחד ממוקדי הביקורת העיקריים על הגישה החבלית ושיטותיה. הביקורת הטעימה¹², כי הגישה החבלית המתמיימת לייחד ולאפיין יחידת שטח מסוימת תוך הנגדה ליחידות אחרות, לוקה מלכתחילה מכיון שאין יישות-ריאלית ל"חבלים", שכן התופעות והתכונות הקיימות הן כלל-מרחביות וכלל-עולמיות. לפיכך — טענה הביקורת — יהא זה סביר יותר שבמקום החבלים הייחודיים, שהוצגו בעיקר על ידי גיאוגרפים מהאסכולה הצרפתית¹³, מתקיימות "יחידות מעבר" ללא יישות ייחודית. בנוסף לכך נטען, כי שיטות המחקר החבליות לוקות בצמידות יתר לגורמי הסובב הטבעי, נתפסות להשקפה דטרמיניסטית, מתאפיינות במערכת ניתוח סטאטית ובמגמתיות מכוונת להבלטת ייחודיות החבל, תוך בידודו המלאכותי מהמערכת המרחבית¹⁴.

לדעתנו, ביטול יחידת השטח כמסגרת מחקרית ופסילה מראש של החבל, כבעל יישות גיאוגרפית, אינם עומדים במבחן העיוני והמעשי גם יחד. שכן התפיסה הגיאוגרפית הבסיסית מושתתת על אינטגרציה של מרכיבים וחקר זיקותיהם במרחב נתון. פסילת תפיסה זו תצמצם בהכרח את תחומי המחקר הגיאוגרפי למסגרת טכנית של מדידות פשוטות גרידא. שאין בהן כל ייחוד גיאוגרפי¹⁵. כנגד זאת יש להטעים, כי התופעות השונות הקיימות בתחום מוגדר אינן מנותקות זו מזו, אפילו אם קשריהן הן מקריים ובלתי-מכוונים. צירופי תופעות בתחום טריטוריאלי מוגדר, בהרכב ובתפוצה מסוימים, יכולים בהחלט להצביע על מכלול מקומי וחד פעמי בלבד. הנחה זו, לכשעצמה, מצדיקה גישה חבלית, ולא דווקא סיסטמטית, לאותה מערכת מקומית נתונה. אכן הנחה זו נבדקה ואומתה גם על ידי גיאוגרפים חדשניים, כגון BERRY¹⁶, הטוען שיש ממש באיפיון חבלי, כשהוא מבוסס על חקר של צירופי משתנים במערכת מקומית.

אנו קובעים, איפוא, כי הבעייה המרכזית אינה מתמקדת בשלילת יחידת החקירה הטריטור-ריאלית ובמימדיה, אלא בשימוש הנאות בשיטות מחקר אובייקטיביות, המותאמות לנושא החקירה והנגזרות מניסוח מטרות הנושא. בהקשר זה יש גם להוסיף, כי אין להיצמד לשיטת מחקר, או למדגם מסוים, ולהחיל אותם לכל נושאי החקירה. הללו חייבים להיבחר בכל מקרה לגופו¹⁷.

הנסיגות לאפיין את יחידת השטח המסוימת כ-"REGION" הולידו הגדרות שונות, מיונים וסיווגים מוכללים של טיפוסי חבלים, על דירוגי-המשנה שלהם¹⁸, החל מ"החבל הטבעי"¹⁹, עבור ל"חבלים חד-תכונתיים" ו"רב-תכונתיים", "חבלים פורמאליים" ו"חבלים תיפקודיים", וכלה ב"חבלים אקולוגיים" ו"חבלים כוללניים"²⁰. להגדרות השונות ולהצמדת התארים לחבלים מסוימים יש חשיבות רק כהכללות, שאינן מחייבות את החוקר האינדיבידואלי. כמוכן, אלה החולקים על עצם יישותו הייחודית של החבל כופרים גם באיפיוני התואר

12. סיכום הביקורת אצל Grigg, 1965, ע"ע 465-491; 1967, ע"ע 470-71.

13. עיין למשל אצל Vidal De La Blache, 1926, ע"ע 6-11.

14. Wrigley, 1965, ע"ע 7-13.

15. זו גם דעתו של Haggett, 1965, ע"ע 241-276.

16. Berry, 1964, ע"ע 2-11.

17. Grigg, 1967, ע"ע 499-500.

18. Odum & Moore, 1938, ע"ע 2, 276-302.

19. Herbertson, 1905, ע"ע 300-312.

20. Odum & Moore, 1938, ע"ע 323-345; Grigg, 1967, ע"ע 465-68, 476-77.

של ההכללות. כמה מהשוללים²¹ סבורים, כי כל כולה של הרגיונליזציה אינה אלא שיטת סיווג ומיון של יחידות שטח במדרג הבנוי על כללים הגיוניים. לפיכך, גם הגבולות של יחידת השטח הינם פרגמטיים לחלוטין ונקבעים רק במסגרת מחקרית. לדעתנו, אין צורך להתייחס לתפיסה פורמלית זו בכל הנוגע לגבולות, שכן בעיית הגבולות אינה מהותית כלל אם רואים בחבל מערכת פתוחה, דינאמית ועתירת שינויים, המתרכזת סביב מוקד או מספר מוקדים. אלה מעניקים למערכת את איפיוניה וייחודה. חקר השפעת המוקדים שבחבל²² בחתך דינאמי, ולפי קריטריון הזמן, מבטל במידה רבה את הביקורת שהוטחה נגד הגישה החבלית-המסורתית, שנחשבה לסטאטית ולטרמיניסטית. ביקורת זו היתה מוצדקת בעבר, אולם אין היא רלבנטית לתפיסה החבלית החדשה, שהיא גמישה ודינאמית, ומסתייעת בשיטות מחקר כמותיות ובגישה אינדוקטיבית. כסיכום ביניים ניתן לקבוע, שהתופעה הבודדת במרחב מהווה חוליה במערכת כללית יותר. ניתן לנתח בשיטה סיסטמטית ובשיטה חבלית כאחת, תוך תחימתה במערכת מקומית מוגדרת.

בקעת בית-כרם כִּיחידה תת-חבלית (Sub Region)

במערכת ההגדרות השונות של יחידת השטח הגיאוגרפית קיימת אי-בהירות, ולעתים כפילות, בכל הנוגע למינוח של המושגים המרחביים, כגון "חבל" (REGION) ו"אזור" (ZONE). קרוב לוודאי, שבמקרים רבים הניסוחים הם טאוטולוגיים, או היבטים שונים מבחינת המימדים על יחידות השטח²³, או איפיונים שונים של יחידת השטח²⁴. המשמעויות השונות של המינוח אינן גורעות מהקביעה בדבר יישותה הייחודית של יחידת השטח הגיאוגרפית, המשלבת מרכיבים שונים באורח מקרי או מכוון ובצורה חד-פעמית²⁵. יתר על כן, מכיון שייחידת השטח, לכשעצמה, מוכרת גם כיחידת חקירה לגיטימית — כפי שהוכח לעיל²⁶ — הרי שהתייחסותנו לבקעת בית-כרם כמסגרת ליחידת חקירה גיאוגרפית מוצדקת לחלוטין.

המינוח שנקטנו להגדרת בקעת בית-כרם הינו "תת-חבל" (SUB REGION), או "יחידה תת-חבלית", כשהדגש מושם על מימדי שטח מוקטנים, היינו על יחידת בת (או יחידת משנה) במסגרת של "חבל". מינוח זה ומימדיו מתבססים על התפיסה המקובלת על רוב המסווגים והממיינים של חבלי ארץ-ישראל המערבית, הרואים בגליל התחתון חבל ויחידת שטח מוגדרת, הראוייה לתחימה ולייחוד. הואיל ובקעת בית-כרם מופיעה כיחידת משנה במערכת זו, הרי שהמונח שנבחר עבורה הינו הגיוני מבחינה סיווגית. היקף הבקעה ותכולת ששת ישובי המיעוטים בתוכה מצדיקים גם מבחינה עניינית נקיטת שיטה חבלית ליחידת חקירה זו, כשנקודת המוצא המחקרית היא יחידת השטח המוגדרת.

תפיסת הגליל התחתון כחבל ייחודי מופיעה במקורות הבאים: —

KALLNER & ROSENAU, 1939, (ע"ע 80—61). אטלס ישראל — "הרי הגליל התחתון ואגניו" (II, 7, מפות א, ב) בקעת בית-כרם מוגדרת היטב באטלס ישראל (מפה II 7 —

21. Bunge, 1962, ע' 16; Grigg, 1965, ע"ע 480—491.
22. Haggett, 1965, ע"ע 241—276.
23. Minshull, 1967, ע"ע 46—74.
24. זיר, 1974, ע"ע 3—9.
25. דיון אצל Berry, 1964, ע"ע 2—11; Haggett, 1965, ע"ע 241—67; Minshull, 1967, ע"ע 26—37; Gregor, 1970, ע"ע 111—125.
26. Harvey, 1969, 216—17, 227—28; רייכמן, תשל"ב, ע"ע 91—100.

"מישורי הארץ ורמותיה") הן מבחינה סטרוקטורלית והן מבחינה טופוגרפית בתוך "חבל הרי הגליל-התחתון ואגניו". הדברים אמורים גם בסיווג הגיאומורפולוגי של גיר (1970, ע' 67, ע' 227 — מפה, ע"ע 44—241), ובסיווג הכולל של קרמון (1973, ע' 173 ומפה "אזור 2/ב", ע"ע 200, 202 — מפה). אפילו בחלוקת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ל"אזורים טבעיים" (אזור 14) — מודגש בהסבר, כי במרכיבו של "אזור טבעי" נכללים היבטים פסיים, כלכליים וישוביים גם יחד.²⁷

הקריטריונים שנקטו על ידי המסווגים אינם, בהכרח, זהים, אולם התוצאה המתקבלת מבליטה את הגליל-התחתון כיחידת שטח ייחודית ברמה של "חבל". למרות שתחומי הסיווגים אינם חופפים במדויק, הרי שבכולם מופיעה בקעת בית-כרם כיחידת משנה חדה וברורה בתחומי החבל. הגדרתנו נשענת, איפוא, על קביעה מוסכמת של מערכת חבלית בתחום ארץ-ישראל המערבית, והקריטריון הראשי לקביעת תחומי יחידת החקירה הינו פסי (מורפולוגי וטופוגרפי).

בעוד שהקריטריון הפסי קובע בבירור את מסגרת התחום, תוך הישענות על הערכות מוכחות ומוסכמות על ידי המסווגים למיניהם, הרי הקריטריון השני נגזר גם כן במישרין מהגדרת הנושא ומתייחס לשובי המיעוטים ולאוכלוסייהם במרחב הנתון. ההתייחסות למרכיב הישובי-אוכלוסייתי של המיעוטים עולה בקנה אחד עם התפיסה החבלית, המדגישה את המוקד המרכזי במרחב הנתון. יתרה מזאת, המרכיב האנתרופו-גיאוגרפי מהווה את הצד השני של המטבע החבלית, שהרי זו מתמקדת בחקר הזיקות והיחסים בין האדם לסובב במערכת מקומית מוגדרת. מאזן הזיקות ההדדיות ומגמותיהן עשויים להשתנות תוך פרקי זמן מסוימים, בעוד יחידת השטח הנדונה, קרי בקעת בית-כרם, מאופיינת ברקע גיאוגרפי-היסטורי וברצף הקלאי מתמשך. לפיכך, היה צורך לעמוד על רצף ההמשכיות עד לתחום הזמן שהוגדר בנושא, וזאת — כדי לבחון את נופי ההווה מתוך זיקה למערכיהם ולנופיהם בעבר. שיחזור השינויים בעבר ובהווה, גורמיהם ומהלכיהם מהווה את ההיבט הדינאמי של הגישה החבלית, המאפשרת גם התוויית מסקנות תכנוניות לעתיד.

ניתן לנקוט גם בשיטה סיסטמית מובהקת, הקובעת את יעד החקירה באוכלוסיית המיעוטים, לכשעצמה, ללא התייחסות מפורשת ליחידת שטח מוגדרת. שיטה מעין זו היתה מחייבת מלכתחילה את שינוי הנוסח של נושא המחקר ומטרותיו, וזאת על מנת לבדוק את התופעה (אוכלוסיית המיעוטים) ותכונותיה ולמצות את הסבריה. נושא החקירה היה משתנה, יחידת החקירה המוגדרת היתה אחרת, וגבולותיה היו נראים כמשניים לפי גישה זו.

אולם משנבחרה שיטת מחקר חבלית, על יחידת שטח מוגדרת, יש הכרח לעמוד על איפיוני יחידת החקירה במערכת המקומית, תוך בדיקת שילוב היחסים המשתנים בין האדם לסובב. גישה זו עונה, לדעתנו, על הבעיות הבאות: —

(א) נקודת המוצא המוצעת ליחידת החקירה (יחידת שטח ברורה ומוגדרת ברמה תת-חבלית).

(ב) מימדים סבירים ליחידת השטח (שהם רלבנטיים למחקר שאיננו קבוצתי).

(ג) התייחסות מועדפת למוקדים בתחום הנחקר (ששת ישובי המיעוטים ואוכלוסייהם).

(ד) שיטת חקירה במימד דינאמי (תחום הזמן שהוגדר בנושא המחקר).

27. ר' למשל בשנתון הסטטיסטי לישראל, 1973, ע' 17.

במתכונת זו מצטלבים שלושה יסודות חבליים בנושא המחקר: מערכת מקומית, מוגדרת ומותחמת בבירור; מערכת פעילות אנושית, ששלוחותיה עשויים לעבור תחומים אלה; ומימד הזמן, המעניק רצף דינאמי של תמורות במרכיבי היחסים שבין האדם לסובב.

מקורות ביבליוגרפיים לפי סדר הופעתם במאמר

1. Harvey, D., *Explanation in Geography*. London, 1969.
2. רייכמן, ש. - לשאלת הקביעה של יחידת החקירה בגיאוגרפיה. מחקרים ח', תשל"ב.
3. Minshull, R., *Regional Geography, Theory & Practice*. London, 1967.
4. Cole, J.P. & King, C.A.M., *Quantative Geography*. London, 1968.
5. ניר, ד. - שיטות מחקר בגיאוגרפיה רגיונלית, ירושלים, 1974.
6. ניר, ד. - למהותה של הגיאוגרפיה הרגיונלית בקובץ - הגיאוגרפיה הרגיונלית כדיסציפלינת מחקר והוראה. חיפה, 1975.
7. Linton, D.L., The Delimitation of Morphological Regions in Stamp, L.D. & Wool-
dridge, S.W. (eds.) *London Essays in Geography*. London, 1951.
8. Grigg, D., Regions, Models & Classes in Chorley, R.J. & Haggett, P. (eds.) *Models in
Geography*. London, 1967.
9. Whittlesey, D.S., *Field Maps for Geography of an Agricultural Area*. A.A.A.G., 15, 1925.
10. Grigg, D., *The Logic of Regional Systems*. A.A.A.G., 55, 1965.
11. Vidal De La Blache, P., *Principles of Human Geography* (English tr.) New York, 1926.
(eds.) *Frontiers in Geographical Teaching*. London, 1965.
12. Wrigley, E.A., Changes in the Philosophy of Geography in Chorley, R.J. & Haggett, P.
(eds.) *Frontiers in Geographical Teaching*. London, 1965.
13. Haggett, P., *Locational Analysis in Human Geography*. London, 1965.
14. Berry, B.J.L., *Approaches to Regional Analysis: a Synthesis*. A.A.A.G., 54, 1964.
15. Odum, H.W. & Moore, E.M., *American Regionalism*. New York, 1938.
16. Bunge, W.B., *Theoretical Geography*. Lund, 1962.
17. שנתון סטטיסטי לישראל - 1973. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1974.